

Garcilaso: „Inkad püüdlesid tõelise Jumala, meie Issanda poole.“ Kas see vastab tõele?

Tarmo Kulmar

SISUKOKKUVÕTE

Artikli autor on tõlkinud hispaania keelest ja kommenteerinud 16.–17. sajandi Peruu krooniku Inca Garcilaso de la Vega teose *Los Comentarios Reales de los Incas* (Tõelised kommentaarid inkade kohta) II raamatu 2. peatüki *Rastrearon los Incas al verdadero Dios Nuestro Señor*. Eesmärk oli uurida Garcilaso väidet, et inkade religioon oli muutumas monoteistlikuks, kuna nad austasid kõrgeimat taevajumalat Pachacamacit kui kõige tähtsat jumalat. Artikkel koosneb sissejuhatusest, tõlkest koos selgitustega ja usundiloolisest järelsõnast.

Autor vastab pealkirjas püstitatud küsimusele, et usundiloo kohaselt oli Pachacamac inkade iidne taevane üliolend, kellest oli saanud nn puhkav Jumal (*deus otiosus*), sest inkade riigiusundis oli mõnevõrra hiljem välja kujunenud polüteistlik päikesekultus. Samuti arvatakse üldiselt, et Garcilaso püüdis inkade riigi vallutanud hispaanlasi veenda, et inkad teadsid juba ainujumalat ning krooniku eesmärk oli kaitsta oma sugulasi ja rahvast inkvisitsiooni tagakiusamise eest.

Artikli autor viitab sellele, et on siiski võimalik, et Garcilaso, kes kasvas üles kristlasena, kuid kelle emakeel oli ketšua keel ja kes seetõttu selgitab sõna „Pachacamac“ täpset filoloogilist tähendust, uskus tõesti, et inkade õpetlased teadsid ja austasid ainujumalat kui kõrgeimat jumalat. Seetõttu oletab autor, et 16. sajandi alguseks võis inkadel olla tekkinud kaks religiooni (kitsa ülemkihi monoteism ja rahvalik polüteism, mis oli ühtlasi riigiusund), ning Garcilaso kirjeldab inkade religioosset olukorda tõepäraselt.

MÄRKSÕNAD: Vana-Peruu, Inca Garcilaso de la Vega kroonika, inkade religioon, taevase üliolendi probleem, jumal Pachacamac

TARMO KULMAR *Doctor theologiae, Tartu Üikooli usuteaduskonna emeritit-professor, võrdlev usundilugu*
E-post: tarmo.kulmar@ut.ee

ABSTRACT

**Garcilaso: “The Incas sought the true God, our Lord.”
Is this true?**

The author of the article has translated from Spanish and commented on the 16th–17th century Peruvian chronicler Inca Garcilaso de la Vega’s work *Los Comentarios Reales de los Incas* (*True Commentaries on the Incas*) Book II, Chapter 2, *Rastrearón los Incas al verdadero Dios Nuestro Señor*. The purpose was to investigate Garcilaso’s claim that the Inca religion was becoming monotheistic because they revered the Supreme Sky God Pachacamac as the most important god. The article consists of an introduction, a translation with explanations, and a religious historian’s afterword.

The author of the article answers the question posed in the title that, according to religious history, Pachacamac was the ancient Supreme Sky Being of the Incas who had become a so-called Resting God (*deus otiosus*) because the state religion of the Incas had somewhat later developed the polytheistic Sun cult. It is also generally believed that Garcilaso was trying to convince the Spaniards who conquered the Inca country that the Incas already knew the Only God, and that the chronicler’s purpose was to protect his relatives and his people from the persecution of the Inquisition.

The author of the article suggests that it is still possible that Garcilaso, who was raised as a Christian but whose mother tongue was Quechua, and who therefore explains the exact philological meaning of the word “Pachacamac”, really believed that the Inca scholars knew and revered the Only God as the supreme god. The author, therefore, assumes that by the beginning of the 16th century the Incas might have had two religions emerging (the monotheism of the narrow upper layer and the polytheism of the people, which was also the state religion), and Garcilaso describes the religious situation of the Incas truthfully.

KEYWORDS: Ancient Peru, The Chronicle of Inca Garcilaso de la Vega, religion of the Incas, problem of the Supreme Sky Being, God Pachacamac

TARMO KULMAR *Doctor theologiae, professor Emeritus, School of Theology and Religious Studies, Faculty of Arts and Humanities, University of Tartu, Comparative Religion*
E-mail: tarmo.kulmar@ut.ee

Sissejuhatus

Artiklis võetakse vaatluse alla kahtlusi tekitanud usuline väide 16.–17. sajandi Peruu ühe tuntuma kroonikakirjutaja Garcilaso de la Vega peateosest.¹ Selleks tõlkisin vastava lühikese peatüki eesti keelde ja lisisin juurde joonealused selgitavad kommentaarid. Artikkel koosneb sissejuhatusest, tõlkest koos selgitustega ja religiooniloolisest lõppsõnast, milles vastan pealkirjas püstitatud küsimusele ja pakun välja paar omapoolset oletust.

Garcilaso de la Vega (12. aprill 1539 – 23. aprill 1616), tegelikult sünninimega Gómez Suárez de Figueroa, tuntud ka kui El Inca või Inca Garcilaso de la Vega, oli hispaanlasest konkistadoori ja inkade keiserliku suguvõsa printsessi järeltulija. Kroonik oli emapoolse suguvõsa liikmetelt kuulnud lapsena palju huvitavat ja autentset, mis oleks ilmselt kaotsi läinud, kui ta ei oleks seda hiljem vanemas eas põhjalikku kroonikateosesse *Los Comentarios Reales de los Incas* ehk *Kuninglikud* [resp. *tõesed*]² teated inkade kohta kirja pannud, mis ilmus trükist Lissabonis 1609. aastal.³

Ketšuaakeelsete mõistete tõlkimisel ja kontrollimisel olen kasutanud Joachim Jacob von Tschudi seletavat sõnaraamatut (Tschudi 1853), mis inkade ketšuaakeelse religioosse terminoloogia osas on jäänud ületamatuks.

Peatüki tõlge

II raamat, 2. peatükk. Inkad püüdlesid tõelise Jumala, meie Issanda poole.⁴

Lisaks päikese⁵ kui nähtava Jumala ees kummardamisele, kellele nad ohverdasid ja kelle auks pidusid pidasid (nagu me ütleme teises kohas⁶), püüdlesid inkade kuningad ja nende amautad,⁷ kes olid filosoofid, tõelise loomuliku valguse, kõrge Jumala ja meie Issanda poole, kes Ta lõi taeva ja maa, nagu näeme hiljem argumentides ja

1 Teose esmaväljaanne: Garcilaso de la Vega. *Primera parte de Los Comentarios Reales de los Incas*. Lisboa, 1609. Käesoleva tõlke jaoks on kasutatud väljaandeid Garcilaso 2019 ja Garcilaso 2009.

2 Hisp *reales* võib tõlkida nii 'kuninglikud' kui ka 'tõesed'.

3 Garcilaso de la Vega elulookirjeldust ja tema teoste kokkuvõtlikku kirjeldust vt Kulmar 2023: 92–93.

4 Peatüki pealkiri originaalkeeles: *Libro II, Capítulo 2: Rastrearon los Incas al verdadero Dios Nuestro Señor*.

5 Inkadel oli polüteistlik religioon, mille peajumalaks oli päike (ketšua k *Inti*, vt Tschudi 1853: 92).

6 Päikesejumala auks korraldatud pidustuste kohta vt Garcilaso, *Libro VI, cap.* 20–24.

7 *Amauta* — 'õpetaja, filosoof, preester' (Tschudi 1853: 34–35).

lausetes, mida mõned neist⁸ ütlesid jumaliku Majesteedi kohta, keda nad nimetasid Pachacamaciks⁹: see on liitnimi sõnadest *pacha*,¹⁰ mis on universumi maailm, ja *camac*,¹¹ mis on elu andja; selle verbist *camay*¹² tuleb omakorda sõna *cama*,¹³ mis on hing. Pachacamac tähendab seda, kes annab elu maailmale, ja omakorda tähendab see seda, kes teeb universumiga seda, mida hing teeb kehaga.

Pedro de Cieza¹⁴ (ptk 72) ütleb: „Selle deemoni nimi tähendab maailma loojat, sest *camac* tähendab loojat ja *pacha* maailma.“ Kuna ta oli hispaanlane, ei mõistnud ta keelt [siiski]¹⁵ nii hästi kui mina, kes ma olen indiaanlane, [seega] inka.

See nimi oli neil nii suures austuses, et nad ei julgenud seda suhu võtta, ja kui nad oli sunnitud seda tegema, siis erilise kiindumuse ja suure austuse näitamisega. Nad tegid seda õlgu kehitades, pead ja kogu keha kummardades ning silmi taeva poole tõstes, ja nad langesid maapinnale, käed üles tõstetud, ja saatsid õhku suudlusi.¹⁶ Need olid märgid, mida inkad ja nende vasallid kasutasid suure aukartuse ja austuse väljendamiseks, ja nad jälgisid neid, kui nad rääkisid Pachacamacist, kummardasid Päikest ja austasid kuningat, kuid mitte ühelgi teisel juhul. Kuninglikust verest isikute poole pöörduti mõnel nende tähtpäeval ja ka teiste ülemuste, näiteks kasiikide¹⁷ poole, väga erinevalt ja palju vähem ametliku tseremooniaga.

Nad pidasid Pachacamacit palju suurema au sees kui Päikest, sest nad ei võtnud esimese nime isegi suhu, samal ajal kui nad rääkisid viimasest igal võimalikul juhul. Kui indiaanlastelt küsiti, kes on Pachacamac, vastasid nad, et just tema andis maailmale elu ja nad kinnitasid seda; aga nad ei tundnud teda, sest nad polnud teda kunagi näinud ja sel põhjusel ei ehitanud nad temale templeid ega pakkunud talle ohvreid.¹⁸ Aga nad kummardasid teda oma südames (seega vaimselt) ja pidasid teda tunne-

8 S.t inkade preestrid.

9 Pachacamac, ka kirjaviisis Pachacamak, oli inkade religioonis maailmalooja ja taevajumala üks nimedest (vt Tschudi 1853: 117).

10 *Pacha* — ‘maa’; ‘maailm, universum’; ‘koht’ (Tschudi 1853: 420).

11 *Camac* — ‘eluandja’; ‘looja’ (Tschudi 1853: 117).

12 *Cama, camay* — ‘väärtust andma’; ‘elu andma’; ‘looma’ (Tschudi 1853: 116–117).

13 *Cama* — tegelikult ‘väärtus’ (Tschudi 1853: 116), kuid elu andva või loova väärtusena võib olla ka ‘hing’.

14 Varasema autori kroonikatekst, mida Garcilasol õnnestus kasutada: Pedro de Cieza de León. *La crónica del Perú* /1553/. Vt nt: <https://tintaguerre.rensedotcom.files.wordpress.com/2022/10/la-cronica-del-peru-pedro-cieza-de-leon.pdf> (27.02.2024).

15 Nurksulgudes (siin ja edaspidi) on tõlkija lisandused teksti mõtte paremaks edasiandmiseks.

16 See on oluline koht, kus Garcilaso kirjeldab Pachacamacit poole palvetamist. Seda tehti vaid suurima häda korral. Selline religioosne käitumine on levinud mujalgi maailmas, kus pöördutakse alge taevajumala ehk taevase üliolendi poole, kes on muutunud religioonis *deus otiosus*’eks (eesti k ‘puhkav, jõudeolev jumal’) ehk jumalaks, kes uue põlvkonna atmosfäärijumalate ilmumisega teatud religioonis on nihkunud tagaplaanile, kuid kes religioonist ei kao (vt nt Eliade 2017: 82–86).

17 *Kasiik* (hispaania k *cacique*) tähistab ühes Kariibi mere dialektis indiaanipealikku. Sõna omandati Kolumbuse reisi ajal ja muutus konkistadooride kõnepruugis kohaliku pealiku üldnimetuseks.

18 *Deus otiosus*’eks muutunud taevasele üliolendile tavaliselt ei ehitatud templeid ega toodud ka ohvrit (vt märkus 16).

tamatuks Jumalaks. Agustín de Zarate¹⁹ (II raamat, 5. ptk) kirjutab selle kohta, mida isa ja vend Francisco Vicente de Valverde²⁰ ütles kuningas Atahualpale, et Kristus, meie Issand, oli maailma looja. Öeldakse, et Inka vastas, et ta ei tea sellest midagi ja [et] keegi pole loonud midagi muud kui [vaid] Päike, keda tema ja tema inimesed pidasid Jumalaks ja et ta pidas maad oma emaks ning uskus oma *huaca*'desse²¹ ja et Pachacamac oli kõik teinud. Sellest on selge, et need indiaanlased pidasid teda kõigi asjade tegijaks.

On tõsi, mida ma ütlen, et indiaanlased otsisid selle nimega Tõde ja andsid selle [nime] meie Tõelisele Jumalale, nagu kurat tunnistab, kuigi valede isana segas ta vale tõega. Sest nähes meie Püha Evangeeliumi jutlustamist ja indiaanlaste ristimist, ütles ta²² oma pooldajatele orus, mida praegu nimetatakse Pachacamaciks (suure templi järgi, mis sellele tundmatule Jumalale püstitati),²³ et Jumal, kellest hispaanlased olid jutlustanud, ja Pachacamac, on kõik üks. Pedro de Cieza de León ütleb seda meile oma aruandes Peruu kohta (*cap.72*), ja auväärne isa Gerónimo Román oma Lääne-Indiate ajaloo raamatus²⁴ (*Libro I, cap. 5*) ütleb sama, mõlemad räägivad sellest samast Pachacamacist, [ja] ehkki nad ei teadnud sõna õiget tähendust, kasutasid nad seda kuradi kohta.

Kuid kurat, öeldes, et kristlaste Jumal ja Pachacamac on üks ja seesama, rääkis tõtt; sest indiaanlaste eesmärk oli anda see nimi Kõigekõrgemale, kes annab universumile elu ja olemasolu, nagu see sõna ise tähendab. Aga kurat valetas, öeldes, et ta on Pachacamac, sest indiaanlastel ei olnud kunagi kavatsust talle seda nime anda. Neil ei olnud kuradile muud nime kui Supay²⁵ ja kui nad seda nime kasutasid, sülitasid nad kõigepealt maa peale, märkides [selle deemoni] pahatahtlikkust ja jäledust. Kuid

19 Varasema autori kroonikatekst, mida Garcilasol õnnestus kasutada: Agustín de Zarate. *Historia del Descubrimiento y Conquista del Perú* /1555/. Viimase väljaande kohta vt: https://www.google.ee/books/edition/Historia_del_descubrimiento_y_conquista/i3tbEAAQBAJ?hl=et (27.02.2024)

20 Vicente de Valverde oli dominiiklaste ordu munk, kes saabus koos esimeste Peruu vallutajatega. Tal oli oma osa keiser Atahualpa vangistamisel: ta ulatas valitsejale Piibli, kuid esmakordselt raamatut nägev Atahualpa viskas selle maha. See Atahualpa tegu oli ilmselt ettearvatav ja seega signaal „pühaduseteotaja“ vangistamise ajendiks. Valverde nimetati hiljem Cuzco piiskopiks, kuhu asus püstitama ka katedraali. Piiskopina oli tema tiitel „isa“, mungana aga „vend“.

21 *Huaca* — ketšua k 'püha', 'üleloomulik', 'ebatavaline' (Tschudi 1853: 292–293). Kasutatud kõikide esemete, kohtade, isikute, olendite ning nähtuste kohta, mida Peruu rahvad pidasid ebatavaliseks ja jumalikuks. Eri kirjaviisides ka *wak'a*, *guaca*.

22 S.t saatan.

23 Pachacamac on ka arheoloogiamuistise kohanimi. Limast ligikaudu 40 km lõuna pool Lurini jõe orus asuvad templi varemed, mis oli pühendatud kohalikule samanimelisele jumalale. On võimalik, et samanimelise taevajumala kultus sai alguse just sealt, sest tempel, kus asus oraakel, muutus kuulsaks palverännupaigaks juba 8.–9. sajandil Huari impeeriumi päevil. Templi tähtsus säilis ka inkade ajal.

24 Gerónimo Román de la Higuera — Hispaania 16. sajandi ajalookirjutaja, munk, jesuiitide ordu liige. Tema kohta vt: https://es.wikipedia.org/wiki/Jer%C3%B3nimo_Rom%C3%A1n_de_la_Higuera (27.02.2024).

25 *Supay* — üks inkade panteoni rohkearvulistest deemonitest, kelle nimega inkade ajal kurja vanuti või kelleks kedagi söimati. Hispaanlased samastasid supay'd seetõttu saatanaga (Tschudi 1853: 486).

nad kasutasid sõna Pachacamac kõigi jumaldamise avalduste puhul, mida me juba mainisime. Sellegipoolest oli Vaenlasel nende indiaanlaste seas nii palju võimu, et ta tegi endast Jumala, segades end kõigesse, mida indiaanlased austasid ja pühaks pidasid. Ta rääkis nende oraaklitena ja templites, nende majade [pühades] nurkades ja mujal, öeldes neile, et ta on Pachacamac ja et ta on kõik muu, mida indiaanlased jumalatena näevad; ja selle pettuse tõttu vedas nad muretsema [pühade] asjade üle, millest kurat neile rääkis, sest nad arvasid, et see on Jumal, kes räägib. Aga kui nad oleksid teadnud, et see on kurat, oleksid nad need asjad kindlasti ära põletanud, nagu praegu [teevad] tänu Jumala halastusele, kes soovis neid tema käest päästa.

Indiaanlased ei mõistnud, kuidas nendest asjadest aru saada ja kasutada oma sõnu õiges tähenduses ja tähistuses, nähes, kuidas kristlastest hispaanlased tundusid järelestatavat kõiki nende sõnu, mis viitasid religioonile, samuti ei väljendanud hispaanlased end küsimuste esitamisel selgelt. Seega peeti kõiki sõnu kuratlikeks, kuna inkade üldkeele reegleid sõnade tuletamiseks, koostamiseks ja õigeks tõlgendamiseks ei mõistatud. Ja seepärast nad annavad oma lugudes Jumalale teise nime, mis on Tici Viracocha,²⁶ kuid ei mina ega ka nemad ei tea, mida see tähendab.²⁷ Sõna Pachacamac, mida Hispaania kroonikud nii järelestatavad, mõistmata selle sõna tähendust, kuulub tegelikult Jumalale; kuigi nende vastumeelsus selle sõna vastu pole täiesti põhjusega, sest kurat rääkis selles uhkes templis, pannes ennast ilmuma Jumalana selle nime all, mille ta omastas.

Aga kui keegi peaks nüüd minult, kes ma olen lõpmatu halastuse tõttu saanud katoliku kristlaseks, küsima, kuidas on Jumala nimi minu keeles, peaksin ütleva: Pachacamac. Sest Peruu üldkeeles²⁸ pole ühtegi teist sõna, millega nimetada Jumalat, ja kõik need [nimed], mida kroonikakirjutajad annavad, on üldiselt valed, sest need on kas rikutud või hispaanlaste välja mõeldud. Mõni misjonäride poolt hiljuti kasutusele võetud sõna väljendab valesti nende tähendust, näiteks Pachayacháchic,²⁹ mis on [nende misjonäride poolt] mõeldud edastama tähendust „taeva looja“. Selle tõeline tähendus on [hoopis] „maailma õpetaja“.

Kuid selleks, et öelda sõna „tegija“, oleksid nad pidanud ütleva Pacharurac.³⁰ *Rurac*

26 Viracocha, ka Wiracocha, Huiracocha, Con Tici Viracocha — muistse taeva- ja päikesejumala arvatav teine nimetus (vt Tschudi 1853: 101). Kultus ulatub I at pKr Tiahuanaco perioodi, mil inkade esivanemad elasid Titicaca järve ääres. Arvatavalt Viracochale pühendatud tempel, mis on tänapäeval osaliselt restaureeritud, asus Cuzcost ligikaudu 100 km lõuna pool, Raqchi asulas.

27 Tegelikult on üllatav, et Garcilaso ei samasta Pachacamacit ja Viracochat ning isegi salgab viimase tundmist antud kirjakohtas, kuigi ta edaspidi (*Libro II, cap. 27*) tutvustab Viracochale pühendatud hümnit. Võib-olla tuleb seda väidet mõista selliselt, et Garcilaso ei oska Viracocha nime tõlkida, sest see ei pärine ketšua keelest. Ka ei ole võimatu, et tegemist oli siiski kahe erineva jumalaga.

28 S.t ketšua keeles, mis oli inkade impeeriumi riigikeel.

29 *Yacha* — ‘teadma’; *yachacu* — ‘õppima’; *yachachi* — ‘õpetama’; *yacha-huasi* — ‘kool’. Sõnaosa *chi* tähendab teistele suunatud tegevust. Seega *yachachini* — ‘annan teisele teada’, see tähendab „ma õpetan“ (Tschudi 1853: 80).

30 *Rura* — ‘tegema’, ‘valmistama’; *ruray* — ‘tegu’; *rurac*, ka *rurak* — ‘tegija’, ‘valmistaja’ (Tschudi 1853: 465).

tähendab „valmistaja“. Ometi pole [ka] see tähendus [päriselt] õige, sest tõepoolest alandab see Jumala kõrget ja majesteetlikku tähendust, kuhu Pachacamaci nimi selle asetab, ja see viimane on Jumala tõeline nimi. Selleks, et öeldut saaks täielikult mõista, peab teadma, et verb *yacha* tähistab „õppima“ ja silbi *chi* lisamisega tähendab see „õpetama“. Kuid verb *rura* tähendab „tegema“ ja *chi* lisamisega on see „põhjustama millegi tegemist“ [ehk „teha käskima“].

Ja sama sõnaosake põhjustab sama muutuse iga teise verbi tähenduses. Kuna need indiaanlased ei pööranud tähelepanu abstraktsetele spekulatsioonidele, vaid ainult materiaalsetele asjadele, ei ole nende verbid kohandatud vaimulike asjade õpetamiseks ega ka suursuguste või jumalike teoste väljendamiseks, vaid ainult inimeste vahekorras kasutatud tähenduste edastamiseks. Kuid sõna Pachacamac on sellisest materialismist kaugel, sest nagu juba öeldud, on tema tähendus „See, kes teeb universumiga seda, mida hing teeb kehaga — see on keha varustamine väega, mida on vaja elu, kasvu ja kestmise jaoks.“

Siit tuleneb ka see, et hiljuti [hispaanlaste] leiutatud Jumala-nimedel on vale sõna-sõnaline tähendus, ja see, et nad³¹ nende [sõnade] tegelikke tähendusi ei tunne. Kuid võib loota, et aja jooksul peetakse neist [tähendustest] rohkem lugu; ja nende loojad peaksid olema ettevaatlikud, et mitte muuta liitsõnas verbi või nimisõna tähendust, et indiaanlased ei saaks seda naeruvääristamiseks pidada. See on eriti tähtis kristliku õpetuse õpetamiseks mõeldud sõnade koostamisel, mida tuleks teha väga hoolikalt.

Religioonilooline tõdemus ja oletused

Enamik uurijaid on üksmeelsed, et religioonilooliselt oli Pachacamac inkade muistne taevane üliolend, kes oli muutunud nn puhkavaks jumalaks, ja inkade riigiusundiks oli mõnevõrra hiljem välja kujunenud polüteistlik päikesekultus. Samuti arvatakse üldiselt, et Garcilaso püüab veenda hispaanlasi selles, et inkad juba tundsid ainujumalat Pachacamaci nime all. Seda tehes on krooniku eesmärk olnud oma sugulaste ja rahva kaitsmine inkvisitsiooni vägivalla eest.

On aga siiski võimalik, et kristlane Garcilaso, kes ketšua keelt emakeele oskajana sõna „Pachacamac“ täpse filoloogilise tähenduse lahti seletab, tõesti usub seda, mida ta kirjutab, et inkade õpetlased tundsid ja austasid ainujumalat kõrgeima jumalana. Samas on võimalik Garcilaso kroonika-tekstist paljudes kohtades välja lugeda, et polüteistlik päikesekultus oli ka tema meelest ametliku riigireligioonina samal ajal nii riiklik propaganda-vahend kui ka kergesti mõistetav rahvahulkade usund.

31 S.t hispaania misjonärid.

Siit edasi arutledes ei ole hoopiski välistatud, et religioosne dihhotoomia ehk kaks religiooni (ülemkihi monoteism ja rahva polüteism) võiski inkadel olla 16. sajandi alguseks tekkinud ja Garcilaso edastabki tegelikkusele vastanud tõest teavet. Kahjuks on seda tagantjärele peaaegu võimatu tõestada, kui just arhiividest uusi põhjalikumaid 16. sajandil Peruu tegutsenud vaimulike aruandeid ei leita.

Kirjandus

Eliade, Mircea 2017. *Uurimus usundiloost*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus

Garcilaso de la Vega, Inca 2019. *Los Incas: Comentarios Reales de los Incas* [1609]. Edición completa e ilustrada. Arequipa: Ediciones El Lector S.R.L.

Garcilaso de la Vega, Inca 2009. *Comentarios Reales de los Incas* [1609]. Lima: SCG. <http://shemer.mslib.huji.ac.il/lib/W/ebooks/001531300.pdf> (27.02.2024)

Kulmar, Tarmo 2023. Rist inkade valitseja palee pühas paigas: üks Garcilaso kroonika-teate tõlgendusvõimalusi. — *Idakiri: Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi aastaraamat* 2022. Tartu: Eesti Akadeemiline Orientaalselts, lk 91–99

Tschudi, Joachim Jacob von 1853. *Die Kechua-Sprache. Dritte Abteilung: Wörterbuch*. Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei